

Heller Ágnes

Modernitás és terror

Egy évvel ezelőtt elhatároztam, hogy felhagyok a politikaelmélettel és politikával kizárólag állampolgári minőségemben foglalkozom majd. Egy pillanatnyi optimista időszakban azzal áltattam magam, hogy a filozófiában és társadalomelméletben már letudtam kötelességeimet és megérdemlem, hogy végleg és kizárólag olyan izgalmas témákkal foglalkozzam, mint a vallás és művészet. Szeptember 11-e megtanított arra, hogy tévedtem. Nem mintha egy percig is osztottam volna nemrégiben búcsúzott századunk kilencvenes éveinek azt az álláspontját, hogy a totalitarizmus és a terror ideje elmúlt. Soha nem győztem hangsúlyozni, hogy koránt sincs így, hogy e jelenségek – ha más formában is –, de velünk maradtak a háttérben és előbb vagy utóbb a liberális, demokratikus politikai rendet fenyegetik majd, ám azt hittem – vagy inkább reméltem –, hogy ez inkább utóbb, mint előbb fog bekövetkezni, így még alkalmunk lesz élvezni a haladékul kapott évtizedeket. Mára már közhellyé vált, hogy a politika eseményei előre nem láthatók, és nem megjósolhatók, megtörténtük után mégis hozzávetőlegesen érthetővé válnak legalább azok a – politikai és mentális értelemben vett – strukturális körülmények, amelyek felbukkanásukhoz vezettek. A szeptember 11-i események után nyilvánvalóvá lett, hogy a liberális demokráciákat újabb terrorhullám fenyegeti. Ennek megtörténte után már nem kell jóslásokba bocsátkoznunk, hogy valamit megértsünk: nem tudhatjuk, hogy a terror legközelebb hol és hogyan csap majd le, minden esemény véletlenszerű és előre nem látott lesz. Ám mégis eleget tudunk már a nemzetközi terror szervezetről, működéséről, ideológiájáról és társadalmi háttéréről.

Tanulmányom e jelenség értelmezéséről folyó diskurzushoz kíván hozzászólni. Megírásához az vezetett, hogy az utóbbi időben több olyan okoskodó értelmiségi megállapítással szembesültem, amik olyannyira felbosszantottak, hogy úgy érez-

tem, nyilvánosságra kell hoznom véleményemet. Nem kell – akár amerikai, akár német – neveket említenem, hisz mindannyjuk jól ismert intellektuel, akiknek írásai nemcsak érzéketlenségükkel, de irrelevanciájukkal is megdöbbenettek. Nemcsak az ő megállapításaikkal vitatkoznék, de több más – a történetek kapcsán elhangzott – tipikus nézettel is. Nyilvánvaló, hogy csak azokhoz tudok szólni, akik nyitottak a párbeszédre. Ennek pedig minimális előfeltétele, hogy a szeptember 11-i terrorcselekményt „megbocsáthatatlan” és „embertelen” tetteként ítéljék el. Mindazok, akik bármiféle feltétellel, bármilyen részlegesen is, de felmentést adnak a történetekre, nem lehetnek partnerek ebben a párbeszédben.

Csokorba gyűjtve felsorolnám a történetek után leggyakrabban hangoztatott érveket. Ezek első csoportját a „globalizáció” címkével jelölhetjük. A javak botránnyosan egyenlőtlen elosztása, a gazdagok és szegények között növekvő szakadék, a világszegénység az embereket elkéseredetté és dühössé teszi. A terrorizmus válasz erre, akár csak a seattle-i vagy bolognai globalizációellenes demonstrációk. Ez, ha rossz válasz is, akkor is válasz. A globalizáció megszüntetésével – az üzleti világ hatalmának megtörésével, a helyi gazdaságok és piacok helyreállításával – megállítható lenne a terrorizmus, ami nem más, mint egy általános antikapitalista válasz (bár rossz válasz). A kapitalizmus szétrombolja a hagyományos életformát, vallást, erkölcsöket. Hedonista és dekadens. A természet elpusztítása árán terjeszti az új technológiákat. A dekadencia úgynevezett nyugati értékeinek tagadásával és alternatív technológiák bevezetésével megállítható a terrorizmus.

A második a „bűnös Amerika” érvrendszer. Eszerint Amerika mindig is bűnös volt – különös tekintettel az arab és muszlim világgal való kapcsolatára. Az arabokat folyamatosan megalázta és frusztrálta az Egyesült Államok. Tette mindezt a

következőkkel: egy amerikai titkos intervenció eredményeképpen a sah Iránban elfoglalta a trónt¹, támogatást adott Afganisztánban a fundamentalisták (köztük bin Laden) szovjetek elleni harcához, háborúzott Irakkal, az arab világ reakciós rezsimeit – például Szaúd-Arábiát – támogatja és Izrael hátvédje a palesztinok elleni harcban. Másrészt Amerika az erkölcsi fertő gyökere – ahol tolerálják a homoszexualitást, a szemérmetlenül öltözött nők erkölcsstelenségét, a drogot, az alkoholt, és mindezt az amerikai tömegkultúra hegemoniájának segítségével elterjesztik a világban. Végül az érvek ezen csoportja általában azzal az előfeltevéssel is él, hogy az Egyesült Államok – ahogy szokta – meg fogja torolni az ellene elkövetett terrorcselekményt, és ez – akárcsak Jugoszlávia esetében – sok civil áldozattal jár majd. Válaszunkkal sokkal több bajt okoznak majd, mint amit elszenvetnek – szokás szerint. Akár egy harmadik világháborút. A dolog lényege az, hogy Amerika mindent megtesz annak érdekében, hogy fenntartsa világhatalmi helyzetét – kerül, amibe kerül.

Harmadsorban álljon itt az „iszlám fundamentalista érvrendszer”, miszerint tévedés azt hinni, hogy az iszlám világ a Biblia népe. A muszlimok még csak nem is ismerik a Bibliát. A fanatizmus és fundamentalizmus az iszlám lényeges vonása. Nem enged a felvilágosodásnak, ellenáll a modernitásnak. A modernitás fő háborúja kultúrháború. Az európai és muszlim kultúrák nem képesek az együttélésre. Az iszlám alacsonyabb rendű az európai kultúránál, ám felsőbbrendűséget követel magának. Az iszlám dühe és gyűlölete a sikeresebb idegen iránt a terrortámadások legfőbb hajtóereje.

Mielőtt egyenként megvizsgálnám a fenti érveket, rá kell mutatnom valamire, amiben ezek mindegyike megegyezik.

Noha minden elsőéves szociológiahallgató tanuló a magyarázat és a megértés közötti különbségről, el kell ismételnünk a leckét, miszerint a társadalmi és történelmi jelenségeket csupán megértés útján és nem magyarázattal foghatjuk meg. (Verstehen! Ismétli majd büszkén németül a vizsgáján.) Minden fentebb felsorolt érv magyarázatot adhat a Világgazdasági Központot és a Pentagont ért támadásra, ha az okokat is fel tudjuk sorakoztatni az érvek mögött, vagyis megfelelő indítékokat találunk a terrortámadás – egy teljességgel véletlenszerű és kiszámíthatatlan esemény – hátteréül. Ez, mint látható, egy filozófiai nonszensz, amire

már Arisztotelész is rámutatott Metafizikájában. Még ha fel is tudnánk sorolni egy történelmi esemény okait, maga az esemény akkor is véletlenszerű és fel nem fogható lenne. Arisztotelész szerint: „Akkor mondjuk egy tárgyra nézve, hogy tudásunk van róla, amikor abban a hitben vagyunk, hogy egész a végső okáig ismerjük”, vagyis „Ismerni valamit annyit tesz, mint okai alapján ismerni.”² Később visszatérek erre a kérdésre. Először azonban alaposan vizsgáljuk meg az okokat.

Kezdjük az érvek első csoportjával. Igaz, hogy a világ gazdag és szegény nemzetekre oszlik, és az őket elválasztó szakadék az elmúlt tíz évben tovább mélyült. Hozzátehetnénk, hogy ez a különbség az egyes államokon – így az Egyesült Államokon – belül is mélyült. Kétlem, hogy ezekért a bajokért a globalizáció lenne felelős: az olajdollárok irtatlan mennyiségét inkább költötték jachtokra és kastélyokra, mint hasznos befektetésekre. Ez azonban nem rám tartozik. De mindenesetre a gazdag és szegény államok közti különbség valóban világhatalmi probléma, éppen ezért kell nemzetközileg orvosolni. Nyilvánvaló, hogy csak valamiféle – a javak újraosztásán alapuló – szociáldemokrata politikának van némi kis esélye arra, hogy ezt a kérdést sikerrel oldja meg. Ám a szociáldemokrácia – akár csak minden liberális, szekuláris, társadalmi és politikai formáció – a nemzetközi terrorizmus kettes számú ellensége. Ráadásul a nemzetközi terrorizmus érdemi kiagyaloí nem a szegények, de éppen a nagyon tehetősek, sőt még az akciók kivitelezői is inkább a felsőközéposztály-beli gyerekek köréből származnak. Messze nem a világ földönfutóiról van szó.

A globalizációellenes tömegtüntetések résztvevői ideológiailag nagyon sokfélék és különbözőek. Még ha bizonyos terroristacsoportok fel is használják az ilyen demonstrációk alkalmait arra, hogy erőszakot kövessenek el, még ők sem képviselik az egész mozgalmat. Éppen ellenkezőleg, a nemzetközi terrorizmus a globális világ terrorizmusa.

Igaz, hogy a kapitalizmus lerombolja az élet különböző régi kereteit, úgymint a hagyományos monarchiákat, a tradicionális arisztokráciát, az államok közti rögzített határokat, a vidék önellátását. Ám ha valaki figyelmesen megvizsgálja a terroristaszervezetek vezetőit és tagjait, akkor láthatja, hogy azok éppen a kapitalizmus haszonélvezői, hiszen ahhoz, hogy hatalmi központokat alakítsanak ki, szükségük volt a hagyományos életmódot fenntartó ke-

reték megszüntetésére. Bin Laden apja nem volt herceg, sőt nem is volt egy herceg fia, hanem egy self-made ember, egy frissen burzsoává lett figura – Atta apjához hasonlóan. A nemzetközi terrorizmus hármasszámú közellenségei az arab világnak pontosan az a néhány (majdnem) tradicionális monarchiája, míg legjobb elvbarátai az olyan forradalmi diktatúrák, mint a szíriai, iraki vagy a líbiai. Tegnap leninisták – vagyis szekuláris fundamentalisták – voltak (néhányuk még mindig az), mára pedig iszlám fundamentalistákká váltak, ami nézetem szerint egy és ugyanaz. Csak ott létezik fundamentalizmus, ahol éppen fundamentális alapok nincsenek.

Nézzük a második, a „bűnös Amerika” érvet. Amerika sok hibát követett el külpolitikájában, és sok rossz döntést is hozott a sok jó és dicséretes elhatározása mellett. Az elmúlt tíz évben, a Szovjetunió bukása óta véleményem szerint a jó döntések túlsúlyba kerültek a rosszakkal szemben. De akárhogy is ítéljük meg ezt a kérdést, azon a tényen nem változtathatunk, hogy ennek a terrortámadásnak nincs köze Amerika korábbi tetteihez, legyenek azok jók vagy rosszak, vagyis e két dolog közt nincs összefüggés. Például az izraeli–palesztin békefolyamat már elindult – éppen az Amerikai Egyesült Államok segítségével – abban az időben, mikor az ellene tervezett terrortámadás már az előkészítés előrehaladott fázisában volt. Ennek a békefolyamatnak a megakasztása, és nem a palesztinok támogatása volt a terroristacsoportok egyetlen komoly célja az időben. Nem lennék meglepve, ha kiderülne, hogy az Egyesült Államok elleni terrortámadás kiagyalóit és a második intifáda meghirdetőit ugyanabban a terrorszervezetben kell keresnünk.

A „bűnös Amerika”-kép egy ideológiai imázs. Ez semminek nem oka, ám mindenre igazolásul szolgál. Mikor egy amerikai afölött szörnyülködött, hogy Moszkvában kirakatpereket vezetnek, azt a választ kapta, hogy Amerikában pedig verik a feketéket. Az utóbbi is igaz, ám semmi köze sincs a szovjet kirakatperekekhez vagy koncentrációs táborokhoz, csupán arra szolgált, hogy ideológiailag mindezt megokolja. És akárcsak az időben, most is alkalmas erre a „bűnös Amerika” mottó, hiszen azt mondhatják: „persze hiba volt, de azért van benne valami igazság” – és ezzel részben felmentést is adnak. Sokaknak még meg kell tanulniuk az egyik legegyszerűbb filozófiai bölcsességet: nem

mondhatsz egy hazugságot tíz mondatban anélkül, hogy ne mondanál valami igazságot is. Ezt a közhelyet a különböző ideológiák ki is használják: nagy hazugságaikba mindig belecsempésznek egy kis igazságot is. Természetesen igaz, hogy a versailles-i szerződés igazságtalan volt, ám ezzel Hitlert igazolni persze egy álnok hazugság.

Ha az arab világ frusztráltnak érzi magát, az nem Amerikának köszönhető. Az elégedetlenség – ami kétségtelen jelen van – azt követően jelent meg, hogy kudarcba fulladt egy pánarab állam megteremtésének kísérlete, ami egyben a pánarab nacionalizmus kudarcát is jelentette. A leninizmus ideológiája, amelyet Nasszer idején és a Bath Párt hatalomra kerülése után részlegesen átvettek – kevés hasznot hozott a birodalomépítéshez. Ez az östörténete – bár nem az oka – a mai arab világban létező muszlim fundamentalizmusnak, amely valójában nem is egy arab országból származik.

Ahhoz az előfeltevéshez, miszerint „biztosan tudjuk, hogy Amerika túlreagálja a történeteket és a civil lakosságot fogja bombázni”, csak röviden válaszolok. Megítélésem szerint mind Irak, mind pedig a Jugoszlávia elleni támadások jogosak voltak. Ám még azoknak is, akik ezzel ellenkező véleményen vannak, be kell látniuk, hogy az igazságos háború teória Grotiustól máig fellelhető bármely értelmezésében az Egyesült Államok elleni szeptember 11-i támadás a legtisztább és legegységelműbb példája a *ius ad bellum*nak³. A Pearl Harbortal való összehasonlítás nehezen állja meg a helyét. A japánok a kikötőre és a légibázisra mért csapással lehetséges ellenfeleket, egy hadviselő felet támadtak meg, míg a szeptember 11-i támadás nyilvánvalóan nem hadviselő feleket ért. Annak ellenére, hogy nem hadiállapotban történt, a cselekmény már ezzel is megsértette a *ius in bellum*-ot, a hadviselés során alkalmazható nemzetközi jogi normákat. A kérdés, hogy Amerika hogyan felel erre, pragmatikus: ez egy jó vagy rossz döntés, és korántsem igazság és jog kérdése. Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a hadviselés jogának nincs köze a „jónak lenni” elvéhez. Először is azért, mert csak egyének és nem államok lehetnek jók, másodsorban pedig az egyének esetében sem jó, csupán igazságos, ha megalapozott, igazolható önvédelemből tesznek valamit. Valaki meglehetősen jó, ha akkor is segíti az agresszió áldozatait, ha őt magát nem érte támadás. Ám független államok esetében még ez a feltétel sem alkalmazható.

És most vizsgáljuk meg a magyarázatok utolsó csoportját, amely a muszlim fundamentalizmust állítja a középpontba.

Igaz, hogy az iszlám hívői nem a Biblia népe (nem tanulták azt, nem az a szent szövegük), és ebben különböznek a két másik tradicionális monoteista vallástól – bár azt gondolom, ennek igen kevés köze van kérdésünkhöz. Az első öngyilkos torpedók japánok és nem muszlimok voltak. Valóban van muszlim fanatikus tradíció, de van zsidó és több keresztény is. És ami az európai hagyományok iszlámmal szembeni felsőbbrendűségét illeti: nagyon rövid memóriája kell legyen annak, aki ezt el is hiszi. A náciizmus és bolsevizmus, a huszadik század két terrorista rezsimje az európai kultúra vadhajtásai voltak. Ám ahogy nem érthető meg a Szovjetunió Marx, a náciizmus Gobineau és Nietzsche szövegeiből, ugyanúgy abszurd bin Laden megértésére törekedni a Korán alapján. Persze igaz, hogy a Korán jóváhagyja a dzsihádot, a szent háborút; hogy Karl Marx sürgette a proletárdiktatúrát és Nietzsche a szöke szellemet magasztalta. És akkor mi van? A terrorrezsimeknek ideológiai céljaikhoz tradicionális szövegekre van szükségük, amelyeket azután alapelveként meg- és félremagyaráznak. Egyetlen szöveg értelmezését sem befolyásolhatja annak ideológiaként való gyakorlati megvalósítása.

Ehhez hozzátehetnék egy személyes megfigyelést. Bár a muszlim terrorizmusról teljes joggal mint a posztmodern, globális terrorizmus új hullámának ideológiájáról beszélünk, mind ez ideig a terroristacsoportok valamennyi ismertté vált tagja – a vezetőiket is beleértve – arab muszlimok. A muszlim vallás megújításának programja Iránban kezdődött, ám egyetlen iráni terroristával sem találkozhattunk eddig – sem pakisztánival, törökkel, malajziaival, sem pedig indonézzel vagy éppen afgánnal. Ezen muszlim társadalmak majd mindegyikében vannak Amerika-ellenes tüntetések, erőszakos megmozdulások, a tömeg a vezér – bin Laden – arcképét hordozza, ám az összes eddig ismert főszervező, öngyilkos merénylők és gyanúsítottként letartóztatott terroristák – arabok. Talán egy harcos kultúra elvei-

nek és az iszlámnak mint ideológiának keresztezésére volt szükség ahhoz, hogy megteremtődjön a terrorizmus új hulláma?

A fundamentalizmus modern tünet, mely válasz a felvilágosodás folyamatára, a hagyományos társadalmi szerkezet felbomlására és lerombolására, a haladás eszményére, a racionalizmusban való hitre, a természetes közösségek, identitások, biztonság, bizonyosság eltűnésére, az előre nem látott eseményekre, a kiszámíthatatlanságra, az absztrakt szabadságfogalomra, melyet jóra vagy rosszra fordíthatunk. A fundamentalizmus zárt – szekuláris vagy vallási – eszmerendszer, amely ellenáll az összeegyeztethetőségről való párbeszédnek, mivel alapvetően összehasonlíthatatlannak tartja magát más hitrendszerekkel. A fundamentalizmus egy olyan világban kínál alapprincípiumokat, ahol azok – főleg kizárólagosan, egyedülként – nincsenek, és a hagyományos monoteista vallások igazságfogalmával él, amely mellett minden más ördögi, gonosz, eretnecség vagy pogányság. A valahová tartozás vágya, a kisebbséghez tartozás nehézségei, a

Amos Imrei: A tetű, 1943

független gondolkodás terhétől való megszabadulás azok a motivációk, melyek a modern világban – néha még a magukat liberálisoknak vallók némelyikét is – a fundamentalizmushoz vezetik. A fundamentalizmus – szekuláris vagy vallási – az Amerikai Egyesült Államok egykori, sőt mai történelmének is része. A zárt – szekuláris vagy vallási – eszmerendszer a modern terrorizmus egyik előfeltétele.

A második feltétel a totalitárius szervezeti rendszer, amelyet Lenin dolgozott ki 1903-ban az Orosz Szociáldemokrata Párt bolsevik frakciójának alapító kongresszusára. Lenin egy olyan pártrendszert dolgozott ki, mely a hadsereg mintájára működik. A központ parancsokat osztogat, amelyeknek a hierarchikus pártrendszer minden szintjén engedelmessé kell válniuk. Lenin szerint egy ilyen párt biztonságban működhet az illegalitásban is. A szervezet a teljességet szimbolizálja, mivel mindenki által osztott igazságokon alapul és azonos célkitűzéseket fogalmaz meg. Minden tagnak „igazságként” kell elfogadnia a marxista tanításokat, és osztania kell a reménybeli végcél: a proletárdiktatúra győzelmét a hatalom megszerzéséért, a világforradalom

előjvetelét és a kapitalizmus lerombolását. Lenin még két további fontos tényezővel egészítette ki a képet: a demokratizmus és liberalizmus ellenségek, többek között azért, mert a liberálisok tettek helyett csak beszélnek, másrészt az intellektuelek csak felvetik a kérdéseket, míg a munkások tettekkel bizonyítanak. Mindenki, aki parancsuralmi helyzetben van a pártban definíció szerint egy munkás – valójában azonban csak egy színész, aki nem vitatkozik és ezt másoknak sem engedi meg. A „tett” itt tehát nem jelent mást – pusztán erőszakot és kényszert.

A totalitárius párt egy teljesen új felfedezés volt, ami minden – európai, ázsiai, latin-amerikai és közel-keleti – totalitárius vagy majdnem totalitárius párt (vagyis az összes kommunista párt, a náci párt és más fasiszta pártok) modelljévé vált. Hangsúlyozom, hogy a párt csak akkor teljességgel totalitárius, ha egyben fundamentalista is. Csakúgy, mint a rasszizmus, a marxizmus és leninizmus is fundamentalista ideológia és mindkettő karakterét tekintve szekuláris.

Ha a totalitárius párt megszerzi az államhatalmat, akkor az egész államot totalitáriussá teszik. Totalitáriussá tenni számomra a pluralizmus hatályaon kívül helyezését jelenti. A modern társadalomban a pluralizmust nem lehet megszüntetni, de tiltani igen.

Ez azt jelenti, hogy a párt határozza meg, mely nézeteket engedélyezi, és melyeket tiltja. A betiltott álláspontok a meghatározás szerint az ellenség nézeteit képviselik. A totalitarizmus a pártot, az államot és a társadalmat állandó forradalmi helyzetben tartja, és soha nem szűnő harcot vív a belső és/vagy külső ellenségeivel szemben. A totalitárius rezsimeknek nagyon erős ellenségképre van szükségük, hogy őket ördögi színben tüntessék fel. „Ők” és „Mi” – mindkét oldalnak vizuális megjelenítésre van szüksége. Míg a „Mi”-t vezetőjük arcképével, addig az „Ők”-et az ellenség vagy egy olyan politikus képével szimbolizálnak, akit jelképesen fel is akasztanak. Akárcsak Silone híres regényében⁴ az „Éljen sokáig!” szlogent a „Le vele!” felkiáltásnak kell követnie.

Bár nem minden totalitárius szervezet, állam vagy társadalom terrorista, de

Ámos Imre: A szörny

abban megegyeznek, hogy brutálisan bánnak ellenségeikkel, kivégzéseket rendeznek, nagyüzemi méretekben gyilkolnak, és még a gyanúsítottakat is koncentrációs táborba küldik. A terror egyetemleges, különbségtevés nélküli gyilkolást jelent. A terror akkor éli fénykorát, ha a legcsekélyebb összefüggés sincs egyrészt egy személy tettei és viselkedése, másrészt aközött, hogy a tömeges mészárlás áldozatává váljon. Az ő szemszögéből nézve az erőszak teljesen irracionális, még ha állampolgári hűségéhez nem is fér kétség, akkor sem tudja megvédeni magát és családját a gyilkosságtól, ám ugyanez a helyzet az erőszaktevő szemszögéből teljesen racionális. Az erőszaknak két jelentése van: egyrészt megfélemlítés és példa nélküli félelem, másrészt válogatás nélküli gyilkolás. Az erőszaktevő oldaláról a terror célja pontosan a megfélemlítés. Mindenkinnek félnie kell. A félelem és a hit pszichológiailag együtt jár: minél több ember fél tőled, annál fontosabbnak érzed magad.

Lehet vitatkozni arról, hogy vajon a Szovjetunió keletkezésétől fogva erőszakos diktatúra volt, vagy csak később, a kollektivizáció idején vált azzá. Lenin idején a valódi, a vélt vagy a potenciális politikai ellenfelek mellett az úgynevezett ellenséges osztályok is az erőszak céltáblájává váltak. Az erőszak a kollektivizáció – vagyis az egész társadalom totalizációja – idején érte el csúcspontját, és nem is szűnt meg néhány háborús évet leszámítva Sztálin haláláig. A náci Németország esetében is hasonló tendenciákat figyelhetünk meg. A zsidókat – a gyerekeket és a még meg nem születetteket is beleértve – minden ok nélkül a rendszer már a kezdetekkor ellenségnek nevezte ki, és mondhatjuk, hogy a rezsim kialakulásától fogva az erőszakon alapult, míg más vélemények szerint erről csak 1939-től beszélhetünk, mikor a zsidók és más népcsoportok megsemmisítésének programja elkezdődött. Nem azért vázoltam fel e rövid történeti adalékokat – anélkül, hogy értékeltem volna őket –, hogy megmagyarázzam bin Laden terroristaszervezetét, hanem azért, hogy magyarázatot adjak annak lehetséges eredetére. Az erőszakos totalitarizmus – amelyet már régen kitaláltak és azóta jelen van a világban – gyökerei többféle jelenségből erednek. A későbbiekben visszatérek még az európai totalitárius államok és a bin Laden-féle szervezet közös vonásaihoz, a tagságuk, ideológiájuk és tetteik ismertetéséhez, először azonban folytassuk ez eredettörténettel.

A második világháború után sok kisebb terror-szervezet tűnt fel a színen Európától Japánon át Latin-Amerikáig – legalábbis kezdetben meglehetősen függetlenek voltak egymástól. Valójában az én értelmezésemben nem minden annak nevezett szervezet volt terrorista. Amíg a leszámolás célpontja egy-egy politikus, titkos ügynök vagy rendőr, akiket az elkövető vélt vagy valós gyilkosságo-kért tart felelősnek, addig nem politikai terrorizmusról, hanem politikai leszámolásról beszélnek. Ám ez nem jelenti azt, hogy megbocsáthatónak tartom, hogy az európai intellektuelek egy részénél (emiatt ellenük sokszor felszólaltam már) széles körben elterjedt efféle csoportok – például a Tupamaros terroristaszervezet – hőskultusza. Nem vitatkozom az etnikai alapú, nemzeti terrorizmussal sem, mert ők egy konkrét – néha megokolható, néha indokolatlan – cél elérésére törekszenek, ellenben három jelenséggel foglalkoznék: egyrészt az itáliai és német terrorizmussal, a Vörös Brigádokkal és fasiszta ellenfeleikkel; másodsorban a Baader–Meinhof-csoporttal; harmadrészt pedig a közel-keleti arab terroristacsoportokkal Libanonban és Szíriában, amelyeket egy időben a Szovjetunió támogattott. Ez utóbbi tény miatt nevezték őket baloldaliaknak; míg bin Laden elődeit a szovjetek támogatása miatt nevezték baloldaliaknak, addig minden amerikai támogatottságú szervezet jobboldalinak számított. Ebből az az égbekiáltó abszurditás keletkezett, miszerint Amerika a jobboldaliakat – például a demokratikus Izraelt –, míg a Szovjetunió a baloldaliakat, pl. a libanoni muszlim fegyvereseket támogatja. Ez az ideológia azonban hozzájárult a globális terrorhálózatok kialakításának első kísérleteihez.

A megnevezés irracionálisától függetlenül a „jobb-” és „baloldali” terminusok mégis kifejeznek bizonyos politikai tradíciókkal való kapcsolatot. Nyilvánvaló, hogy amint a Vörös Brigádok nem voltak baloldaliak politikai értelemben, úgy a bolognai vasútállomás tömeggyilkosai sem jobboldaliak politikailag.

Mint minden genealógia esetén, itt is egyszerűsíteniünk kell a történelmet. Milyen újdonságról van itt szó, mi újat hoztak magukkal a második világháború után fellépő terroristák?

Ők voltak például azok, akik a repülőgép-eltérítést a politikai zsarolás eszközeként először bevetették. A repülőgép-eltérítés során találmokra civileket túszként tartanak fogva, hogy olyan po-

litikai célokat érjenek el, mint például börtönbüntetésüket töltő társaik szabadon bocsátása, elveik közzététele a médiában stb. A túszejtés még hadiállapotban is a hadviselés méltánytalan formája. Civilek túszul ejtése és esetleges megölése nemcsak a levegőben, de a földön is gyakorlattá vált. Ezeknek a terroristáknak – különösen Európában – nincsenek terveik az államhatalom megdöntésére, céljaik nagyrészt negatívak: megfélemlítés, felforgatás, az állam széthlálása, a demokratikus hatalom és rendszer gyengeségeinek felmutatása. Akár antikapitalisták voltak retorikájukban ezek a csoportok, akár nem, mindegyikőjük gyűlölte a demokráciákat, az államot, a liberalizmust, az apparátust és a képmutatást. Undorodtak a nagypolgári életformától és a mindennapiság prózaiságától, ezért vallották magukénak a bolsevizmus, fasizmus vagy nácizmus hőskultuszát, ám nem voltak „führer”-eik. Még Baader csoportjának karizmatikus vezetője sem „führer”. Ám éppen e tényező hiánya – a hatalom megszerzésének célja egy konkrét államban – tette a globális terrorizmus első fecskéivé ezeket a terroristacsoportokat, amelyek aztán kapcsolatba léptek egymással és közös akciókat terveztek, például a német terroristákat közlekeleti táborokban képezték ki. Ennek eredményeképpen telítődött retorikájuk erős Izrael- és zsidóellenes szövegekkel. Ezeket a csoportokat nem számolták fel, hanem jórészt maguktól haltak el. Ennek oka egyrészt, hogy az „új baloldal” rövid ideig e csoportok tevékenységét erősítette, ám hosszú távon elvonta tőlük a politikai szimpatizánsok támogatását; másrészt a Szovjetunió megszűnése óta a „jobb-” és „baloldali” erőszak is elvesztette pénzügyi és szervezeti támogatását. Valószínű, hogy az európai terroristák nemzedéke jobb- vagy baloldaliságától függetlenül egyaránt csatlakozott a globális terrorhálózathoz. Még egy megjegyzés: a meglehetősen kis terrorcsoportok irányelvi nem faji, osztály- vagy vallásbeli-, hanem a fundamentalista ideológia talaján álltak. Nemcsak azért álltak extraterritoriális alapokon, mert lassan globalizálódtak, hanem azért is, mert sehol sem érezték otthon magukat. Ebből következett, hogy nem követtek el faji alapú népiirtást, a másik két totalitárius rezsimtől eltérően. Az etnikai tisztogatás mint az emberi és állampolgári jogok ocsmány áthágása, valószínűleg a totális terror manifesztációja, amelyet azonban olyan államok is gyakoroltak, amelyek nemhogy totalitárius, de még önkényural-

mi rendszerek sem voltak. A nemzetközi terrorizmus esetén bin Laden és szervezete nyilvánvalóan arra törekszik, hogy megtisztítsa a Közel-Keletet a zsidóktól, és mivel ez igen valószínűtlen, ezért a vallási tisztogatás eszközét választja. De ez sem más, mint merő spekuláció.

Az eredetvizsgálat kívánalma, hogy előzetesen felsoroljuk azokat a tényezőket, amelyek azonosak a modern erőszakrendszerek és terrorszervezetek között. Ezek a tényezők különféle módokon keveredhetnek, kiforgathatják őket vagy más eredetű tényezőkkel variálódhatnak. Hadd mondjak néhány példát, melyek valóban csak példák. Ellentétben a náci és bolsevik szervezetek pogány vagy ateista fundamentalista elveivel, a jelenlegi nemzetközi terrorizmus a vallást választja ideológiaként. Ez nem jobb vagy rosszabb – hogy ilyen pontatlan formában fejezzem ki magam –, ám bizonyosan más, és ezért új stratégiákat követel. A megszólítottak nem osztályok vagy fajok, hanem muszlimok; pontosabban fogalmazva az új terroristák az iszlám népevel azonosítják magukat, éppúgy, ahogy a náci az árják szószólóinak, vagy ahogy a bolsevikok a mitologikus proletariátus képviselőinek vallották magukat. Nekik egy teljesen új mítoszt kellett kitalálniuk. Ennek első lépéseit bin Laden meg is tette televíziós beszédében, amelyben a muszlim elégedetlenség okainak felsorolását és történetét a Jeruzsálemet elfoglaló kereszties lovagok megjelenésének epizódjával kezdte, majd folytatta Spanyolország visszafoglalásával, és elérkezett Jeruzsálem zsidók általi megszerzéséhez. Új módon fogalmazva: korunk terroristái nem egy állam hatalmának megszerzésére törekszenek, céljuk, hogy minden muszlim állam ideológiájának meghatározói és ezen államok egyedüli királycsinálói legyenek, no és persze világhatalomra törnek. Bizonyos, hogy mind a náci, mind pedig a bolsevikok világhatalomra törekedtek, de ők még ehhez elengedhetetlennek tartották az államhatalom teljes körű megszerzését. Úgy tűnik, egy vallási alapon álló fundamentalizmusnak nincs szüksége egy totalitárius államra ahhoz, hogy világhatalmi terveit megvalósítsa. Ez kultúrharcnak tűnik, pedig nem az. Ez csak annyira kultúrharc, amennyire a náci faji háborút vagy amennyire a bolsevikok osztályharcot vívtak.

Melyek a fent tárgyalt modern erőszak mindegyik formájának közös jellemzői? Bizonyos, hogy nem tudjuk minden kétségen kívül, kik is voltak a

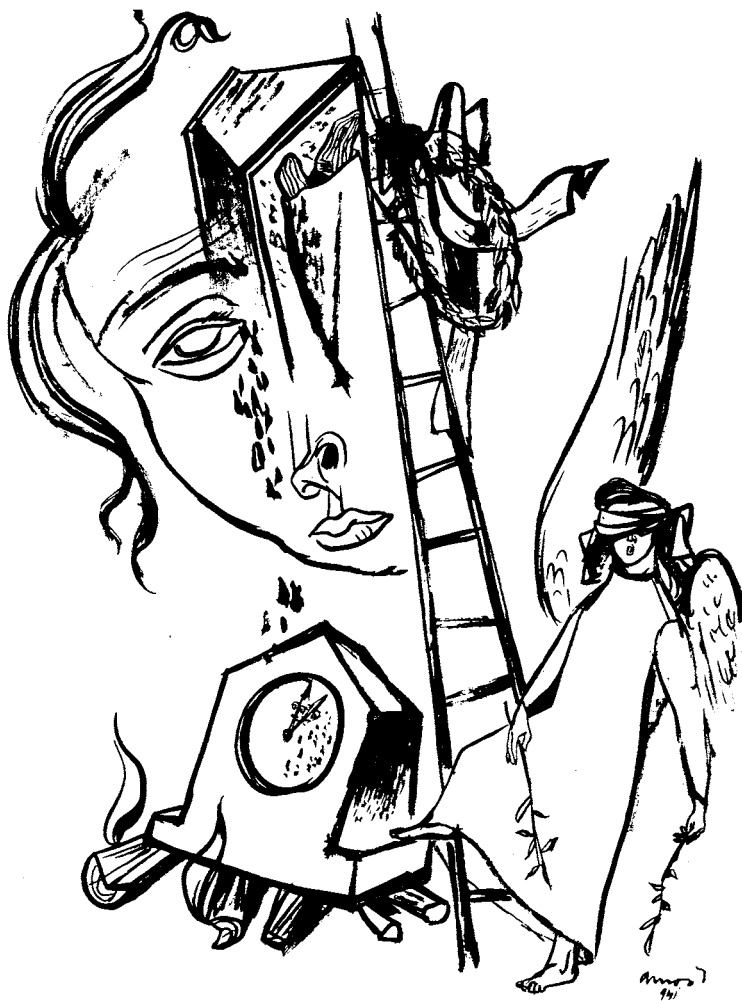
szeptember 11-i öngyilkos merénylet tervének kieszelői, talán soha nem is tudjuk meg, miként senki sem tudja minden kétséget kizárólag bizonyítani, hogy a náciok maguk égették fel a Reichstagot vagy a szovjetek mészárolták le a lengyel hivatalnokokat 1939-ben. Ahogy Brecht–Weil Koldusoperája mondja: a cápa egészen addig nem cápa, míg nem tudod bizonyítani.⁵

A totalitárius szervezetek vezetője az, aki Führerként megjelenik. A nemzetközi terrorizmus Führere Osama bin Laden, hiszen ebben a szerepben jelenik meg, ezt a szerepet vállalta fel. Ő egy totalitárius szervezet vezetője, definíció szerint a Führer. A szervezet fejeként bin Laden a hatalom birtokosa. Mítosza valódi, akárcsak Hitleré vagy Sztáliné az volt. Történelemkönyvekből tudjuk, hogy a legnagyobb veszélyben, mikor Németország megtámadta a Szovjetuniót, Sztálin félt, tehetetlen és határozatlan volt, így mások döntöttek helyette. Ám ezeket a döntéseket az ő javára írták, mivel a totalitárius mechanizmus nem működhet a Führerbe vetett hit nélkül. Éppen ezért hiszem azt, hogy bin Laden elfogására vagy kiiktatására kell törekedni, és ezért hibás – azt a bár valószínű eseményt rögzítő – érv, miszerint mindig sokan mások is készek arra, hogy a helyére álljanak. Amíg bin Laden nem követelte a Führer pozícióját, amíg arcképét nem hordozták hatalmas posztterek formájában minden Amerika-ellenes tüntetésen, addig könnyen helyettesíthető lett volna – mára ez már lehetetlen.

Amint arról már beszéltünk, a totalitárius pártoknak a pluralizmus hatályaon kívül helyezése, betiltása érdekében egy zárt, fundamentalista ideológiára van szükségük. Jelenleg ez az iszlám. Az ideológiákat minden esetben ugyanúgy használják. Ez esetben: bárki, aki nem fogadja el 100%-osan az iszlám fundamentalista értelmezését, nem is muszlim egyáltalán, hanem a zsidók, a keresztes lovagok vagy egyszerűen az ellenség ügynöke. Itt nem győzöm hangsúlyozni, hogy az iszlám itt ideológiaként működik. Majd minden vallásnak vannak olyan alapjai, melyek – úgy tűnik – könnyen alkalmazhatók fundamentalista hitként is. Mégis a vallási fanatizmus – Descartes

nézete szerint az erkölcsi rossz egyetlen forrása – leggyakrabban az identitásválság és a vallási versengés idején erősödik fel. Ám az identitás- és etikai válság, a világbeli versengés már nem a kivételes helyzetek, hanem a modern világ velejárói. Ám a fanatizmus és fundamentalizmus csak az egyik válasz ezekre a kihívásokra. Mellettük ott van még a vallásos hit igazi szellemisége, a kisebb vallásos közösségek – a tradicionális és újabb vallásokkal együtt – még nyitottak a párbeszédre, az ökumenikus gondolatra és a vallásos toleranciára.

A vallási fanatizmus esetében – és a vallás ideológiai használata a politikában definíció szerint fanatikus jellegű – könnyű az ellenség morális megbélyegzése. Ez általában a szexualitáson, azon belül is a női szexualitáson alapul. A vallás vagy a nem vallásos fundamentalizmus egyaránt mindenféle módon igyekszik kiaknázni a gyűlölet, erőszak és harag tartalékait, és ezt legkönnyebben úgy teszi, ha céltáblájának a gazdagságot és/vagy a szexuális szabadságot választja, hiszen a tudat alatti vágyakat lehet úgy terelni, hogy azok eredménye felfokozott ellenségeskedés legyen. Mint tudjuk, a totalitárius szervezetek centralizáltak és hierarchi-

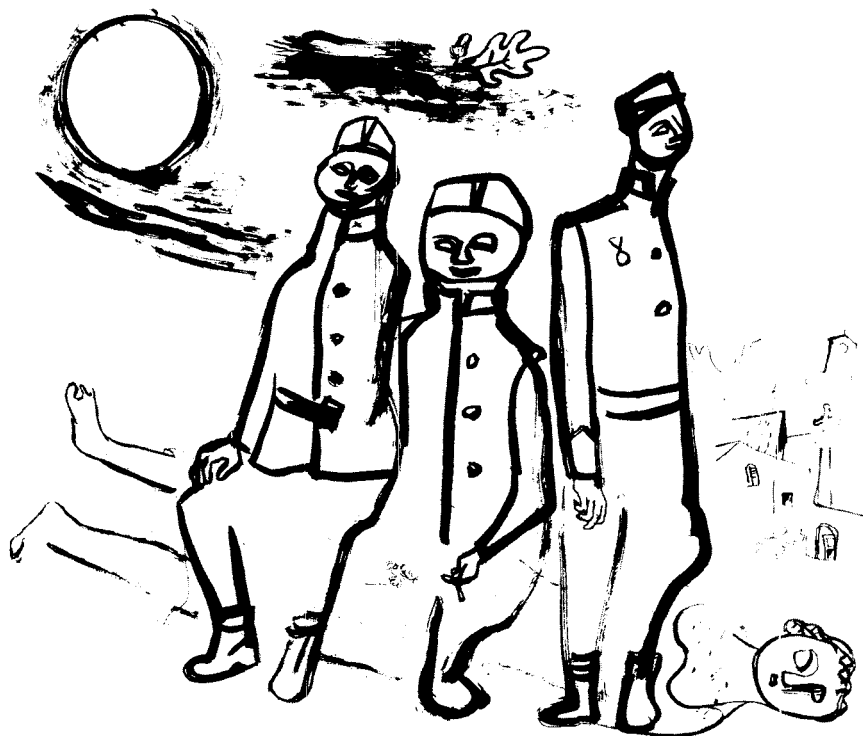
kusak, egy parancs-engedelmesség viszonyon alapulnak és hadsereg módjára működnek – éppen ezért tökéletesen alkalmazkodnak a titkos működéshez és az erőszak alkalmazásához. Egy ilyen szervezet – például az El Queada – egységes hatalomként mutatja önmagát. A homogén hatalom vonzó, és akárcsak esetünkben, intézményesített formában egy karizmatikus szervezet. Egy merev, önelégült és álszent hatalom – ha jól szervezett és tettekre mozgósító – vezéréhez hasonlóan karizmatikus. Ilyen helyzetben már egy eltérő vélemény is árulás. Mióta a támogató csoportok – esetünkben a muszlimok körében – terjed a karizma, e széles tömegek szemében bármilyen eltérő vélemény árulásnak minősül, és a kísérletező szabadgondolkodókat is hitszegőknek tekintik. Amikor bin Laden-híveket látok a tévéközvetítésben, akik zászlókat égetnek és jelképesen felakasztják az amerikai elnököt, hasonló budapesti tüntetések jutnak eszembe az 50-es évek elejéről, amikor elégették a Trumant ábrázoló bábút, és kórusban énekeltek: „Amerika elpusztítana bennünket, ha alkalma lenne rá”. Ám azt is megtanultam, hogy félelem és hit kölcsönösen erősítik egymást, és amint a félelem elmúlik, azonnal követi a hit is. Biztos vagyok abban, hogy az igazi hívők – ha kisebbségben is – de jelen vannak ezeken a megmozdulásokon. Nem akarom lekicsinyelni a tömegfanatizmus veszélyét, de hangsúlyozom, hogy az nem a vesztesek, hanem a győztesek oldalán áll. Oszama bin Ladent az Amerikai Egyesült Államok elleni terrortámadás tette hőssé, függetlenül attól ő-e a felelős a történelemért, vagy

sem, éppen ezért kell folytatnia, amit elkezdett. Ha bin Laden meg akarja őrizni a népszerűségét, akkor újabb győzelmeket kell felsorakoztatnia a szeptember 11-i mellé. Ha ez nem sikerül neki, ő elveszti támogatottságát, sok híve pedig hitét. Ezért kell ezt a forradalmat állandósítani.

Korábban említettem, hogy a terrorrezsimeknek és -szervezeteknek erős ellenséggépre, pontosabban mítoszra van szükségük: az ellenségben minden ördögi egyesül, még akkor is, ha ezek ellentmondanak egymásnak, például kommunizmus és kapitalizmus. A legismertebb példa Hitler gyűlölet-kifejezése: „judeo-plutokrata-bolshevik”, mely valóban leírja a mitologikus ellenséget. A zsidók a nácik első számú ellenségei voltak, valójában a háborút is ellenük vívták, ám bin Laden megjelenéséig egyik totalitárius vagy terrorszervezetnek és -államnak sem voltak elsődleges célpontjai a zsidók. A kapitalisták, imperialisták és az osztályidegenek voltak a szovjet rezsim első számú ellenségei. Úgy tűnik, hogy minden terrorszervezet és -állam számára ugyanazok a fő ellenségek. Gondoljunk csak Hitler plutokrataellenes retorikájára. Az európai és japán terroristacsoportok antiimperialisták voltak, és úgy tűnik, hogy a nemzetközi kapitalizmus a nemzetközi terrorizmus elsődleges célpontja. Ám a nemzetközi terror irányítói maguk is nemzetközi kapitalisták, csakúgy ahogy Hitlert is a nagy német gyárosok és pénzmágnások támogatták. Itt sem mulasztom el, hogy megemlítsem: a saját „terror”-értelmezésem szerint az olasz fasiszta rezsim nem volt terrorrezsimek, bár a Salói Köztársaságban

totalitáriussá vált, durván bánt valós és vélt ellenfeleivel és szintén elkövetett etnikai tisztogatásokat. Az antikapitalizmus gyakran szlogenként szolgált, amelylyel a tömegek gazdagok elleni indulatait kihasználva szereztek híveket egy faji, vallási, területi háborúhoz.

Talán a nemzetközi terroristák iróniája, hogy a modern technológia és média elleni gyűlöletbeszégeiket éppen ezen eszközök és fórumok segítségével juttatják el a világba. A mai terrorhálózatok ezerszer haté-

konyabban működnek Sztálin Kominternjénél. E-mailen, interneten és mobiltelefonon keresztül kommunikálnak. Ám jól tudjuk, hogy az irónia a dekadencia és erkölcsi hanyatlás jele. A nemzetközi kommunikációs hálózatok, információk és technológiák használata előfutáraiknál még láthatatlanabbá, felkutathatatlanabbá teszi a nemzetközi terrorizmust. Az irónia egy másik példája éppen az, hogy míg a terrorizmus kiötlői megvetik a szekuláris világ racionalizmusát, éppen ők azok, akik terveiket a legmélyebb racionalitással irányítják és kivitelezik. Nem Isten haragját képviselik; éppenséggel minden egyes lépésüket jó előre megtervezik, és pontos számítást végeznek az akciójukhoz szükséges eszközökről – így például arról is, hogy egy megadott célpont felé tartó repülőgép éppen mennyi üzemanyaggal rendelkezik.

A nemzetközi terrorizmus antiburzsoá szólamai még hamisabbnak tűnnek, miheyst egy alaposabb pillantást vetünk a „szereplők” – a volt és potenciális öngyilkos merénylők és más szakmabeli „aktivisták” iskolázottságára és családi hátterére. Már korábban említettem, hogy mindenki, aki igazolhatóan egy terroristacsoport tagja, akit letartóztattak vagy őrizetbe vettek Európában, sőt azok, akiknek e csoportokhoz való kötődéseit most vizsgálják: arab muszlimok és javarészt jómódú középosztálybeli családok leszármazottai. Ami ennél is fontosabb, az az, hogy felsőfokú tanulmányokat végeztek, vagyis frusztrált értelmiségiek. A kommunista szovjet vezetőség első generációja szintén elégedetlen intellektuelekből állt. Uljanov Lenin nem folytathatott egyetemi tanulmányokat, mivel bátyja részt vett a cárral szembeni merényletkísérletben, amiért kivégezték; Dzsugasvili Sztálin – modernista versek költője – egy ortodox papneveldekből kiugorva lépett a kommunista pártba. És azt se felejtjük el, hogy Goebbels mindig Dr. Goebbelsként írta alá programbeszédeit. Azok a fiatal emberek, akik különlegesen akarnak lenni egy hétköznapi világban, akiknek választott szakterületükön nagy tehetséget nélkülözve mégis komoly ambícióik vannak; vagy azok, akiknek komoly külső nehézségekkel kell megküzdeniük, hogy elérjék az áhított karriert – könnyen esnek a fundamentalista hitvallás hálójába, megragadja őket a heroizmus mítosza. Némelyek még meg tudnak állni, míg mások a végletekig mennek. Ezeket a fiatalokat a halhatatlanság, az örök hírnév és a paradicsomban büszkén elfoglalt hely vágya és reménye hajtja. Egyesek azt

akarják, hogy a történelem örökké emlékezzen rájuk, míg mások azonnali bebocsátást várnak a paradicsomba – bevallhatom, ha gyilkolnak, nem sok különbséget látok.

A tömegegyetemek gyárai, amelyek frusztrált értelmiségieket bocsátanak ki, és kitűnő gyakorlóterepei mindenfajta extremitásnak. Hogy ezek milyen fajta keletkezik majd a jövőben? – Ki tudja! Most a már létezőkkel kell szembenéznünk.

De akkor mi vagy ki a közös ellenség? Számunkra ugyanaz a közös ellenség: azt, amit minden totalitárius szervezet, erőszakállam vagy terrorhálózat egyként gyűlölt és ami ellen harcolt, az a liberális demokrácia, az emberi jogok és a szekularizáció, sokkal inkább, mint a kapitalizmus vagy a modern technológia. Szekularizáción nem a vallások eltűnését értem, hiszen a leggyűlöltebb ellenség – ellentétben a legtöbb európai országgal – alapvetően egy vallásos ország. Számomra a szekularizáció a szabad vallásválasztás – vagy éppen nem választás – lehetőségét, a vallás, esztétika, politika és gazdaság szféráinak szétválasztását és végül a szabad életforma-választást jelenti. A szabadság a közös ellenség.

A modernitás szabadságon alapul, mégis a szabadság egy olyan alap, amelyet nem találunk. Ha szabadság van, akkor szólhatunk a szabadság ellen, és választhatjuk a nem szabad létet. A fundamentalisták ez utóbbi mellett teszik le a voksot. Ők nem lépnek vissza a modernitástól, a kapitalizmustól vagy a modern technológiáktól általában; összességében nem tagadják a racionalizmust, sőt a felvilágosodást és haladást sem; de éppen ez utóbbi kanti értelmezése ellen láznak. A felvilágosodás Kant szerint önmagunkra mért gyámság, ami a modernitásban mindig önkéntes. A fundamentalizmus, egy totalitárius szervezetbeli tagság visszavonulást jelent egy másfajta gyámsághoz, és ezzel az emberi megértés három alapelvét sérti meg: hogy saját fejünkkel gondolkodjunk (független véleményalkotás); hogy mások helyett gondolkodjunk (kiterjesztett gondolkodás) és következetesen gondolkodjunk. A fundamentalizmus megtagadja és elutasítja a független és a kiterjesztett gondolkodást, és propagandagyakorlataiban neveltségessé teszi a következetes gondolkodást.

Az emberi megértés három alapelve norma. Kéves ember követi őket teljességgel, hiszen a független gondolkodás terhei a szabadság terhei, amelyek igen nehezek. Mindannyiunknak vannak előítéle-

Amos Imre: Jelenések

tei, ezért olyan nehéz mások fejével gondolkoznunk. A következetes gondolkozás elvét követni a legnehezebb, hiszen amikor értékeink vagy a számunkra legfontosabb dolgok forognak kockán, igyekszünk következetesek maradni, ám éppen mások fognak figyelmeztetni, hogy nem vagyunk azok. Nagyon nehéz a fundamentalizmus és a nihilizmus, a fanatizmus és a cinizmus, egy zárt világnézet és a teljes relativizmus között utat keresni. De éppen a bonyolult útkeresés lehetősége szorul védelemre. Miért kell nekünk, liberálisoknak és demokratáknak mellett érvelnünk, hogy a modern világ útvesztőjében egy ilyen útkeresés lehetősége valódi kincs, és így követhető lehetőség legyen? Miért szegyenkezünk olyan gyakran, mikor egyszerűen minden érvelés és okoskodás nélkül nemet mondunk arra, mikor ez a kincs válik a gyűlölettől átítatott, magukat igazságosztónak kikiáltók pusztításának céltáblájává?

Azt javaslom, hogy a nemzetközi terrorizmusra adandó válaszként idézzük fel a felvilágosodás másik nagy szellemének szavait. Egy valási fanatizmus vezérelte gyilkosság kapcsán Voltaire ezzel a paranccsal fordult honfitársaihoz: „Écrasez l'infame!” – „Tiporjátok el a gyalázatost!” Hozzátehetném: a többi pedig biztos lehet benne, hogy ők lesznek a következők!

JEGYZETEK

1 1941-ben Reza Pahlavi trónra segítése angol–amerikai összefogással és közreműködéssel történt.

2 Metaph. 983a 25-26

3 Ius ad bellum: háborúhoz való jog, az államok joga a háború indításához.

4 Silone, Ignazio (1900–1978) Fontamana című regénye először Svájcban 1930-ban németül jelent meg. Magyar kiadások: Mátrai Ede fordításában, 1935 (Kolozsvár) és Zsámboki Zoltán fordításában, 1973 (Európa Könyvkiadó, Budapest).

5 „És a cápa fal javába / Vad fogakkal – nem titok, / És Machbeth-nél ott a kése / Ám a kést nem láthatod. / Nézz a cápa uszonyára / Hogyha gyilkolt, ott a vér! / Penge Mackie kesztyűsen jár / És a kesztyű hófehér. [...] / És hová lett Smüle Meier / És olyan sok gazdag úr? / És a pénzük Mackie-é lett / Bizonyíthatatlanul. (Bertolt Brecht: Koldusopera. Vas István fordítása.)